

راهکارهای مؤثر والدین در اصلاح ناسازگاری کودک و نوجوان با تأکید بر منابع اسلامی

سیده عالیہ دانش^۱، فاطمه شریفی زارچی^۲

چکیده

مقاله حاضر با هدف ارائه راهکارهای مؤثر والدین در اصلاح ناسازگاری کودک و نوجوان با تأکید بر منابع اسلامی انجام شده است. بدین منظور، متون دینی و روان‌شناسی با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شد و نشان داد که شیوه‌های تربیتی والدین بر بروز ناسازگاری‌های رفتاری فرزندان اثر قابل توجهی دارد. تحقیقات بیان‌گر آن است که همسویی روش‌های اصلاح رفتار با فرهنگ و باورهای دینی افراد در اثربخشی آن نقش بسزایی دارد. برخی از نتایج پژوهش عبارتند از: والدین با استفاده از راهکارهای مستقیم و غیرمستقیم زمینه‌ساز و محیطی می‌توانند به اصلاح ناسازگاری بپردازند؛ روش‌های غیرمستقیم اصلاح ناسازگاری کودک و نوجوان شامل زمینه‌ساز، محیطی و رفتاری است؛ روش‌های مستقیم شامل زمینه‌ساز و روش‌های مختص دوره تحولی است. راهکارهای زمینه‌ساز شامل گفتن اذان، برداشتن کام نوزاد، گفتن اذان و اقامه، انتخاب نام نیکو و... است.

واژگان کلیدی: راهکارهای اصلاح ناسازگاری، ناسازگاری کودک و نوجوان، کودک و نوجوان، ناسازگاری در منابع اسلامی.

---

۱. دانش‌پژوه کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی، از کشور افغانستان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

Email: aliadanesh194@gmail.com

۲. هیئت علمی گروه روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

Email: fatemehsharif61@yahoo.com

ORCID:0000-0003-3889-6298

۱. مقدمه

کودکان و نوجوانان، جمعیت زیادی را در سطح جهان تشکیل می‌دهند که بیشترین تعداد آنها در کشورهای کم‌برخوردار هستند و حدود یک‌سوم جمعیت را تشکیل می‌دهند. بنابراین، نمی‌توان مسائل و مشکلات این جمعیت انبوه و فعال را نادیده گرفت. (کاکیا، ۱۳۸۷) یکی از مسائلی که مسیر تربیت فرزندان را مختل می‌کند ناسازگاری فرزندان است. ناسازگاری در روان‌شناسی پزشکی به نقص در سازگاری با خود و انطباق نیافتن با محیط پیرامون گفته می‌شود (نیکزاد، ۱۳۹۰، ۵۷۴/۲). به کودکان و نوجوانانی ناسازگار^۱ یا کژخو گفته می‌شود که از هوش عادی یا حتی هوش بهر بالایی برخوردار هستند، ولی رفتار غیرعادی و ناهنجار دارند و به‌طور عادی قادر به حفظ رابطه با افراد نیستند (میلانی‌فر، ۱۳۹۹). ناسازگاری‌ها بیشتر در مقابل عوامل نامطلوب محیط ظاهر می‌شود و می‌توان گفت واکنش یا پاسخی است که کودکان به شرایط نامطلوب خانوادگی و اجتماعی از خود نشان می‌دهند (گیتونی، ۱۳۸۴).

هرگاه فشار عوامل نامساعد بیش از توانایی، مقاومت یا قدرت سازگاری کودک باشد در او واکنش‌های غیرعادی ایجاد کرده و باعث بحران‌های عاطفی حاد، ولی‌گذرا و ناپایدار می‌شود. در بسیاری از موارد چون عوامل نامطلوب مدت زیادی باقی نمی‌مانند کودک خودبه‌خود و به‌تدریج تعدیل شده و به رفتار عادی باز می‌گردد، ولی اگر این عوامل پابرجا باشند کم‌کم واکنش‌های غیرعادی کودک شدت یافته و به‌صورت ناسازگاری‌های شدید بروز می‌کند. ناسازگاری‌های واکنشی ممکن است در محیط خانوادگی، تحصیلی و اجتماعی روی دهند. با شروع نوجوانی، نوجوان به مرحله‌ای می‌رسد که می‌تواند مسائل را به‌شکل عمیق‌تری تجزیه و تحلیل کند و از قدرت تفکر انتزاعی بهره بگیرد. نوجوان، دیگر استدلال‌های بزرگسالان را همانند گذشته نمی‌پذیرد. اینک نوجوان می‌تواند تفسیرها و راه‌حل‌های جدیدی را برای حل مسائل و

مشکلات ارائه کند و این راه حل های جدید را برای خود مورد ارزیابی قرار دهد. در این دوران، زیر سؤال بردن قوانین و مقررات حاکم بر محیط اجتماعی نوجوان و خودداری از هماهنگ شدن با والدین و پذیرش قوانین مدرسه تا حدودی جزئی از روند رشد طبیعی نوجوان محسوب می شود. (ژانت زرب، ۱۳۸۱) اگر این سرکشی ها به حدی باشد که روند رشد طبیعی نوجوان را دچار اختلال کند برای مثال، مانع پیشرفت تحصیلی نوجوان شود احتمال رخداد اختلالات عاطفی و رفتاری افزایش می یابد.

در مسیر تربیت، گاه والدین با ناسازگاری کودک و نوجوان مواجهه می شوند که یکی از وظایف آنها برخورد صحیح و بسترسازی لازم برای تغییر رفتار یعنی، ایجاد رفتارهای مطلوب و اصلاح رفتار نامطلوب است. بنابراین، وظیفه آنها ایجاب می کند تا با در نظر گرفتن همه جزئیات و فنون مؤثر در اصلاح و تعلیم و تربیت، کودک و نوجوان را به گونه ای تربیت کنند که جامعه آینده، جامعه ای پویا، آباد و آزاد باشد و با داشتن انسان های خلاق و متعهد بر خود بیابد. در پژوهش های پیشین به بررسی عوامل، اصول و روش های کلی اصلاح رفتار اشاره شده است. (دهشیری، ۱۳۹۰) مقاله اصول کلی اصلاح رفتار، سیره معصومان علیهم السلام در این حوزه را بررسی کرده است. محبی (۱۳۹۶) در قالب پایان نامه خود، پژوهشی در زمینه روش های اصلاح و تغییر رفتار با تأکید بر منابع اسلامی و با رویکرد رفتاری انجام داده است. محمدی (۱۳۹۶) روش های شناختی تغییر و اصلاح رفتار با تأکید بر منابع اسلامی را بررسی کرده است. در این پژوهش ها به دوره های تحولی مانند کودکی و نوجوانی اشاره نشده است. همچنین با وجود اهمیت نقش والدین در این حوزه، مطالعاتی به صورت مستقل و با رویکرد اسلامی در قالب مقاله یا پایان نامه انجام نشده است.

پژوهش حاضر در امتداد و تکمیل پژوهش های پیشین با بهره گیری از روش توصیفی-تحلیلی، راهکارهای والدین در اصلاح ناسازگاری کودک و نوجوان را با توجه به منابع اسلامی بررسی می کند. بدین منظور به روش های مستقیم و غیرمستقیم در تربیت و اصلاح رفتار به تفکیک موضوع پرداخته می شود. در این راستا سؤال اصلی پژوهش عبارت است از: راهکارهای مؤثر والدین برای اصلاح ناسازگاری کودک و نوجوان چیست. روش پژوهش در این تحقیق از نوع

کیفی و توصیفی-تحلیلی است. پژوهش‌گر بعد از جمع‌آوری منابع و اطلاعات مورد ضرورت از متون و منابع روان‌شناسی و دینی به توصیف و تحلیل آن پرداخته است.

۲. راهکارهای غیرمستقیم

راهکارهای اصلاح ناسازگاری در کودکان و نوجوان شامل روش‌های مستقیم و غیرمستقیم است. روش تربیت غیرمستقیم، شیوه‌ای است که انتقال در آن به‌طریقی انجام شود که ذهن انسان به آن پی نبرد، بلکه مفهوم مورد نظر به‌شکل ناهشیار یا نیمه‌هشیار به انسان منتقل شود. (مرتضوی، و همکاران، ۱۳۹۹) با توجه به ویژگی‌های متربیان، شرایط زمان و مکان، تربیت و جزء آن، گاه روش مستقیم و گاه روش غیرمستقیم در تربیت مؤثرتر است. آموزش غیرمستقیم وضو به پیرمرد توسط امام حسن و امام حسین (علیه‌السلام) و گفته‌هایی مانند «الکنایه ابلغ من التصریح؛ کنایه و غیرمستقیم‌گویی از صراحت و مستقیم‌گویی رساتر است» و مثل معروف «به در بگو تا دیوار بشنود» بر به‌کارگیری روش غیرمستقیم در تربیت تأکید می‌کند (موگهی، ۱۳۸۰). روش غیرمستقیم به روش‌های زمینه‌ساز و روش‌های محیطی تقسیم می‌شود.

۲-۱. راهکارهای زمینه‌ساز

این روش‌ها به‌طور مستقیم بر گرایش‌ها، بینش‌ها و رفتارهای اخلاقی تأثیر نمی‌گذارند، ولی زمینه را برای تغییر آماده می‌کنند. اینها به دوره مشخصی از زندگی اختصاص ندارند و در هر دوره‌ای و در هر حیطه‌ای می‌توانند مطرح شوند. (عجمی، و همکاران، ۱۳۹۶) زمینه‌سازی در تربیت، جایگاه مقدمی دارد. قبل از انجام هر روش و اقدامی برای تأثیرگذاری فرآیند تربیتی باید زمینه‌سازی شود. تا زمینه‌سازی لازم انجام نشود چندان نمی‌توان به تأثیرگذاری روش‌های تربیتی امید داشت. موفقیت در تربیت پیش از هر اقدامی مرهون زمینه‌سازی مناسب است.

۲-۱-۱. درمان اختلالات والدین

از موارد مهمی که در تربیت، سال‌ها نظر صاحب‌نظران و متخصصان تعلیم و تربیت را به خود معطوف کرده است ارتباط والدین و فرزندان است. خانواده، اولین نهادی است که پیوند بین

کودک، والدین و محیط اطراف را به وجود می‌آورد. رفتار اولیای کودک چه خشن، چه محبت‌آمیز و چه منع‌کننده براساس الگوهای فرهنگی خاص انجام می‌شود و رفتارهای شخصیتی ناپه‌نجا والدین می‌تواند زمینه‌ساز بروز اختلالات روانی در کودکان باشد. با توجه به تأثیر نامطلوب اختلالات روانی والدین بر روان کودک و نوجوان و اینکه این مشکلات به طور طبیعی کاهش نخواهند یافت توجه فزاینده به پیشگیری و درمان این مشکلات معطوف است. (آبستر، ۱۳۹۱)

۲-۱-۲. اصلاح سبک فرزندپروری

سبک‌های فرزندپروری یا شیوه‌های تربیتی والدین بر بروز ناسازگاری‌های رفتاری فرزندان اثرات قابل توجهی دارد. نقش کیفیت رفتار والدین بر عملکرد تحصیلی، روابط با همسالان و سازگاری در دوره نوجوانی مشخص شده است. (شکوهی یکتا، و همکاران، بی‌تا) روش‌های متفاوتی برای فرزندپروری مطرح شده است. در تعالیم اسلام برای اینکه فرزند به شکل صحیح و براساس فطرت انسانی که خدا به وی عطا کرده است، تربیت شود و شخصیتش در جنبه‌های مختلف روانی، عاطفی، معنوی، فردی و اجتماعی به صورت بهنجار رشد کند بر سبک فرزندپروری ویژه‌ای تأکید شده است (شکوهی یکتا، و همکاران، بی‌تا). از دیدگاه احادیث، شیوه فرزندپروری مسئولانه با تقاضاها و پاسخ‌دهی متعادل و به دور از افراط و تفریط مشخص می‌شود. در این شیوه، والدین تلاش می‌کنند تا فطرت فضیلت‌خواهانه فرزندان شکوفا شود.

۲-۱-۳. اصلاح و سالم‌سازی محیط تربیت

یکی از عوامل مهم تکوین و تغییر انسان، شرایط مختلف محیطی است که در آن زندگی می‌کند. تجاربی که فرد از محیط دریافت می‌کند بر رشد و شکل‌گیری شخصیت او تأثیر می‌گذارد. هرچند افراد انسانی با برخی سری ویژگی‌های ذاتی که جنبه ارثی دارند، متولد می‌شوند، اما محیط و جنبه‌های مختلف آن، نقش بسزایی در بروز این ویژگی‌ها یا نهان ماندن آنها دارد. محیط‌های پاک، افراد پاک و محیط‌های آلوده، افراد آلوده را پرورش می‌دهد. (امیری، ۱۳۹۲) بنابراین، ایجاد بسترهای مناسب و برطرف کردن موانع محیطی، نقش بسزایی در اصلاح ناسازگاری در کودکان و

نوجوانان دارد. به دلیل اهمیت نقش محیط در تربیت، خداوند در آیه ۵۸ سوره اعراف، آن را در قالب تمثیل به تصویر می کشد و می فرماید: «وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبِثَ لَا يَخْرِجُ إِلَّا نَجَسًا كَذَلِكَ نَصْرِفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُشْكِرُونَ». در این آیه، انسان ها به گیاه و محیط زندگی به زمین شوره زار و شیرین تشبیه شده است. در محیط آلوده، تغییر و اصلاح رفتار مشکل است چنان که قطرات باران قادر نیستند در زمین شوره زار، گل و سنبل برویند. روش سالم سازی محیط، یکی از روش های اصلاح و تغییر است. این روش بر مبنای تأثیرگذاری و تأثیرپذیری انسان است. انسان از موقعیت محیطی اعم از زمانی، مکانی و اجتماعی تأثیر می پذیرد (محبی، ۱۳۹۶). به بیان دیگر، انسان هم از نظر ظاهر و هم از نظر باطن از وضعیت محیطی تأثیر می پذیرد که او را احاطه کرده است. انسان همچنین خود را در برابر تأثیرات محیط مجبور نمی داند و بر مبنای هدفمندی تلاش می کند تا محیط را سالم سازد.

۲-۱-۴. رشد و ارتقای معنویت محیط

یکی از روش های عملی برای تربیت دینی و اصلاح و تغییر، شیوه مواجه کردن کودکان و نوجوانان با فضاها و مکان های مذهبی و دینی است. این روش بر مبنای تغییرپذیری تدریجی روح و بدن و مبنای هدفمندی است. کودکان و نوجوانان بنا بر فطرت و خلقت خود و نیز براساس اقتضای رشد جسمی، عقلانی و عاطفی خود از زیبایی عبادت های گروهی و هنر لذت می برند و این بیشتر در فضاها و مکان های مذهبی مشاهده می شود. آشنا کردن آنها با اماکن دینی و مذهبی بستری برای به دست آوردن تجربه شخصی دینی و نوعی آموزش عملی دستورهای اسلامی است. کودکان بیشتر رفتارهای اولیه را از راه تقلید و با مشاهده یاد می گیرند. نگاه کردن کودکان و نوجوانان از رفتار مذهبی نمازگزاران، والدین و مربیان در مکانی مانند مساجد و کیفیت رفتار افراد قبل از انجام دادن فرایض دینی و بعد از آن در رفتار آنها تأثیرگذار است. (محبی، ۱۳۹۶)

۲-۲. راهکارهای عملیاتی

۲-۱-۲. قصه‌گویی

از روش‌های یاددهی و یادگیری که به شکلی شگفت در ذهن و روح انسان نفوذ کرده و بر او تأثیر می‌گذارد داستان‌سرایی است. قصه و داستان به صورت غیرمستقیم و پنهان تأثیر می‌گذارد. یکی از مواردی که کودکان به آن علاقه نشان می‌دهند شنیدن قصه است. آنها خود را در اختیار قصه‌گو قرار می‌دهند و با شوق و هیجان زیاد به قصه گوش می‌دهند و تأثیر لازم را از او می‌پذیرند. قصه علاوه بر اینکه حاوی پیام مفیدی برای کودک است، بلکه اگر جذاب و مناسب، طراحی و بیان شود کودک و نوجوان تلاش می‌کند خود را با شخصیت‌های آن همانند کند. والدین و مربیان می‌توانند با بیان داستان‌های جذاب به ساخت الگوی معنوی ذهن آنها بپردازند و زمینه علاقه و انگیزه آنها را در انجام اعمال دینی فراهم کنند تا این حس رضایت باعث درونی شدن عمل اخلاقی در وجودشان شود. (کميجانی، و همکاران، ۱۳۹۴)

۳. راهکارهای اصلاحی مستقیم

در این روش، تأکید بر آموزش صریح و مستقیم است؛ یعنی مربی هم‌زمان با مشاهده الگوهای رفتاری مناسب، راهنمایی‌های آشکار و صریحی را نیز درباره معیارها و چگونگی اصلاح رفتار دریافت می‌کند. در این بخش به تفکیک موضوع که شامل روش‌های زمینه‌ساز و روش‌هایی است که به طور مستقیم بر اصلاح ناسازگاری مؤثر هستند، اشاره می‌شود. (حاج‌خدایی، و همکاران، ۱۴۰۰)

۳-۱. راهکارهای اصلاحی مستقیم زمینه‌ساز

نقش والدین در پرورش فرزند تنها به زمان بعد از ولادت منحصر نمی‌شود، بلکه در دو مرحله قبل از آن، یکی انتخاب همسر و دیگری دوران بارداری مادر حائز اهمیت است. پیامبر ﷺ فرمود: «از ازدواج با زنان سفیه و احمق اجتناب کنید؛ زیرا مصاحبت با چنین همسری بلاست و فرزندانش ضایع خواهند شد» (مجلسی، بی‌تا، ۱۰۳/۳۵). از این رو، داشتن همسری متدین و با

اخلاق نیکو یکی از عوامل تأثیرگذار در تربیت است (پراز، و همکاران، ۱۳۹۹). در اینجا مراد از روش‌های زمینه‌ساز قبل از تولد، مواردی است که در ایجاد و تربیت فرزند قبل از تولد و به‌ویژه از منظر وراثت تأثیرگذار است. همچنین در این بخش به روش‌های زمینه‌ساز بعد از تولد از جمله گفتن اذان و اقامه در گوش نوزاد، انتخاب نام نیک و... اشاره شده است.

۳-۱-۱. گفتن اذان و اقامه در گوش نوزاد

پس از تولد، اولین کارها در آداب دینی، اذان گفتن در گوش راست نوزاد و اقامه گرفتن در گوش چپ اوست. گفتن اذان و اقامه، پیام بسیار مهمی را اعلام می‌کند که پدر، مادر و اطرافیان نوزاد از آغاز تولد نسبت به آنچه به گوش نوزاد می‌رسد، حساس باشند و تلاش کنند تا صدایی جز صدای الهی را نشنود و آوایی جز آوای خدایی در اطراف او پخش نشود.

۳-۱-۲. برداشتن کام نوزاد

کام برداشتن از سیره معصومان است و با چیزهای مختلفی مانند خرما، آب (در صورت امکان آب فرات و پس از آن آب باران) (کلینی، ۱۳۷۵، ۶/۲۴) عسل یا هر نوع شیرینی دیگر انجام می‌شده است. امام صادق علیه السلام از امیرالمؤمنین علی علیه السلام نقل می‌کند که فرمود: «کام فرزندان را با خرما بردارید؛ زیرا پیامبر صلی الله علیه و آله با حسن و حسین علیه السلام چنین کرد» (حر عاملی، ۱۴۱۴ ه.ق، ۱۳۷/۱۵).

۳-۱-۳. انتخاب نام نیک

از نکات مهم در سیر تربیتی کودک که تا پایان عمر نیز همراه او خواهد بود انتخاب نام است. انتخاب نام نیک و مناسب از حقوق اولیه کودک است. از امام کاظم علیه السلام نقل شده که فرمود: «فردی از رسول خدا صلی الله علیه و آله در مورد حق فرزند سؤال کرد». پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «حق فرزند این است که نام و تربیت او را نیکو گردانی و او را در جایگاه نیکویی قرار دهی» (کلینی، ۱۳۷۵، ۶/۴۸). همچنین ایشان فرمود: «اولین نیکی انسان به فرزندش انتخاب نام نیک برای اوست» (کلینی، ۱۳۷۵، ۶/۱۸). نام فرد در صفات روحی، روانی و شخصیت او تأثیرگذار است. بنابراین، در روایت‌های متعددی انتخاب نام نیک با معنای خوب و انتخاب نام انسان‌های صالح از جمله

پیامبران یا اسامی که نشان دهنده بندگی خداوند است، توصیه شده و از انتخاب نام‌هایی با معانی نامناسب و تحقیرکننده یا اسامی که دلالت بر سرکشی و گستاخی در برابر خداوند یگانه می‌کنند، نهی شده است.

۳-۱-۴. شیردهی به نوزاد

یکی از عوامل مؤثر و تسهیل‌کننده در تربیت صحیح کودک، تغذیه او به‌ویژه در دوران شیرخوارگی است. این دوره چه از نظر جسمی و چه روحی در رشد کودک بسیار اثرگذار است. در روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: «هیچ شیری برای کودک بهتر از شیر مادرش نیست» (مجلسی، بی‌تا، ۷۶/۲۳). در روایات به صفاتی که لازم است دایه کودک داشته باشد یا از آنها خالی باشد نیز اشاره شده است؛ زیرا شیر، صفات دایه (چه جسمی و چه روحی و عقیدتی) را به کودک منتقل می‌کند. شیر چنان در طبیعت، شخصیت و ظاهر کودک تأثیرگذار است که در روایتی از امام علی علیه السلام تأکید شده است: «تخیروا للرضاع کما تخیرون للنکاح فان الرضاع یغیر الطباع؛ بهترین فرد را برای رضاع انتخاب کنید همان‌طور که بهترین را برای ازدواج انتخاب می‌کنید؛ زیرا شیر، فطرت را تغییر می‌دهد» (مجلسی، بی‌تا، ۱۰۰/۲۳).

۳-۲. راهکارهای اصلاحی مشترک

۳-۲-۱. روش انذار و تبشیر

یکی از روش‌های رفتاری در حوزه اصلاح و تغییر، روش تبشیر و انذار است. تبشیر و انذار برخلاف تشویق و تنبیه به‌هدف پیشگیری و آینده‌نگری است و بر مبنای تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مبتنی است. تبشیر به معنای بشارت دادن به نتیجه عمل در آینده و انذار به معنای هشدار دادن و ترساندن از نتیجه عمل در آینده است. (محبی، ۱۳۹۶، ص ۹۶) انذار، ابلاغ پیام همراه با ترساندن است (طریحی، ۱۳۸۷). کودک یا نوجوان در مسیر زندگی خود همواره در معرض لغزش و انحراف قرار دارند و هر آن ممکن است از آنها خلاقی سرزند و هوای نفس آنها را به تباهی بکشاند. ازاین‌رو، فرزندان نیازمند روش مفیدی برای تغییر و مصون ماندن از شر و فساد هستند. اگر روش انذار

توسط والدین اعمال شود، می‌تواند آنها را بیدار کند و زمینه دوری از نابهنجاری و اصلاح آنها را فراهم کند و از ادامه کارهای زشت بازدارد. همچنین انسان به دلیل روان‌شناختی به گونه‌ای آفریده شده است که چه بسا از لذت و منفعت آنی برای رسیدن به منفعت و لذت دائمی چشم‌پوشی کند. از این رو، تبشیر می‌تواند فرزند را به کار و تلاش مثبت برانگیخته و به او نیرو بخشد. این روش می‌تواند جنبه پیشگیرانه داشته باشد و در فرد ایجاد شوق و اشتیاق برای کار مطلوب نماید و هرگونه سستی و ناامیدی را از او بازدارد و با ایجاد انگیزه او را به کارهای مطلوب وادار کند (افشاگر، ۱۳۹۵).

۳-۲-۲. روش اسوه‌سازی

یکی از روش‌های تربیتی، روش الگویی است. این روش بر مبنای اجتماعی بودن انسان و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری و اصول مرتبط با آن مبتنی است. روش الگو و سرمشق، نقش عمده‌ای در ایجاد رفتار افراد دارد و از روش‌های مهم ایجاد رفتارهای تازه در افراد است. این روش از دیرباز دست‌کم به یونانیان باستان مانند افلاطون و ارسطو بازمی‌گردد که در میان افراد بشر متداول بوده است. آنها به یادگیری رفتار با مشاهده رفتارهای انسان‌های دیگر اعتقاد داشتند و این روش در طول قرن‌های متوالی برای ایجاد رفتاری بدیهی تصور می‌شد؛ زیرا مشاهده رفتار دیگران و یادگیری آن، تمایلی طبیعی است. (محبی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۸) یکی از بارزترین مصداق الگو و اسوه برای فرزندان، پدر و مادر است؛ زیرا فرزندان، آنها را برترین افرادی می‌دانند که باید سرمشق قرار گیرند و همه مزایا و خوی‌ها را در وجود ایشان به طور جمع می‌یابند و بر این عقیده هستند که والدین برای یاری رساندن به آنها در همه شئون و مشکلات توان کافی را دارند. این مطلب در مورد سایر مربیان نیز صدق می‌کند؛ زیرا مربی در نظر طفل، نمونه‌ای برتر و الگویی است که کودک از نظر رفتار و اخلاق، دانسته یا ندانسته دنبال او می‌رود. از این رو، الگو در صلاح و فساد کودک عامل مهمی است (افشاگر، ۱۳۹۵).

۳-۲-۳. روش مواجهه با نتیجه عمل

در این روش، فرد با پیامد اعمال خوب و بد خود مواجه می‌شود. براساس این روش، گاهی لازم است کودک و نوجوان با پیامد طبیعی رفتار غیرمطلوب خود روبه‌رو شود تا با دیدن نتیجه طبیعی رفتارش دست از رفتار ناسازگار بردارد. در قرآن کریم نیز به این روش اشاره شده است: «به هر حال عذاب الهی فرا رسید و تمام میوه‌های آن نابود شد و او را به خاطر هزینه‌هایی که در آن صرف کرده بود، پیوسته دست‌های خود را بر هم می‌مالید درحالی‌که تمام باغ بر داریست هایش فرو ریخته بود و می‌گفت: ای کاش! کسی را همتای پروردگارم قرار نداده بودم» (کهف: ۴۲).

۳-۲-۴. روش محبت

این روش بر مبنای جذبه حسن و احسان است. محبت، داروی تسکین‌دهنده قلب‌ها و بهترین راه حل مشکلات و ناسازگاری‌های تربیت است. محبت به جا در هر مکان و زمان، وسیله‌ای کارآمد و مؤثر بوده است. همگان در هر موقعیتی به عاطفه و محبت نیاز دارند، اما کودکان بیش از دیگران تشنه محبت هستند. رفتار نابه‌جا و ناقصشان را محبت اصلاح می‌کند. محبت، کلید حل مشکلات تربیت است؛ گاهی والدین در مقابل اصرار زیاد کودکان بر خواست‌های نامعقول یا غیرممکن، رفتاری نامناسب اعمال می‌کنند، ولی حتی در چنین موقعیتی رفتار محبت‌آمیز مناسب‌تر و مؤثرتر است. (شریعتی، و همکاران، ۱۳۹۸) محبت، احساسات و تمایلات خانوادگی و اجتماعی انسان‌ها را نسبت به همدیگر در عرصه‌های گوناگون زندگی، عمیق و ریشه‌دار می‌کند؛ زیرا مهربانی و محبت به زندگی خانوادگی و اجتماعی گرما بخشیده و صمیمیت، صداقت و برخورد نیک را به همراه دارد (شریعتی، ۱۳۹۸).

۳-۲-۵. روش مرحله‌ای کردن تکالیف

این روش مبتنی بر محدودیت‌های انسان است. بنابراین، خداوند در مقام تربیت، گاهی تکالیف را چند مرحله‌ای بیان کرده است؛ یعنی ابتدا به تدریج، مرحله به مرحله بیان کرده و سپس در آخر، تکلیف را به طور کامل مطرح می‌کند. برای مثال، قرآن برای ریشه‌کن کردن رباخواری، حکم تحریم

را در چند مرحله بیان کرده است. در آیه ۳۹ سوره روم نخست درباره ربا به پندی اخلاقی بسنده شده است و می‌فرماید: «و ما آتیتم من ربا لیربوا فی اموال الناس فلا یربوا عند الله». با این روش اعلام می‌کند که تنها از دیدگاه افراد کوتاه‌بین است که ثروت رباخواران از راه سود گرفتن افزایش می‌یابد، اما در پیشگاه خدا چیزی بر آن افزوده نمی‌شود. در آیه ۱۶۱ سوره نساء با انتقاد از عادات و رسوم غلط یهود به عادت زشت رباخواری آنها اشاره کرده است و می‌فرماید: «واخذهم الربا و قد نهوا عنه». در سوره بقره آیات ۲۷۵ تا ۲۷۹ هرگونه رباخواری به شدت ممنوع اعلام شده و در حکم جنگ با خدا بیان شده است: «یا ایها الذین آمنوا لا تاكلوا الربا اضعافا مضاعفه».

۳-۳. راهکارهای مختص به دوره کودکی

کودک در این مرحله، درک و شناخت محدودی دارد. تحرک، بازی و فعالیت از غالب‌ترین ویژگی کودک در این دوره است. کودک باید آزادی لازم برای کشف خود و محیط اطراف را داشته باشد. با توجه به فقدان وجود تکلیف تربیتی در این دوره، جایی برای اعمال قدرت و فشار برای مربیان و والدین باقی نمی‌ماند و حتی رفتار مذهبی کودک نیز صورت بازی و سرگرمی دارد و نباید با اجبار و خشونت همراه شود. (گودرزی، و همکاران، ۱۳۹۶)

۳-۳-۱. بازی درمانی

یکی از روش‌هایی که در رشد کودک اهمیت ویژه‌ای دارد، داشتن فرصت کافی برای بازی آزاد است. بازی در اصل وسیله‌ای است که کودک، مقصود خود را در عمل بیان می‌کند و با محیط و جامعه‌اش پیوند برقرار می‌کند. بازی در زندگی کودک نقش اساسی و حیاتی دارد به‌طوری‌که کودکان از بازی و ورزش لذت می‌برند، رشد می‌کنند و در خلال لذت بردن، فرصت‌های خوبی برای بیان احساسات و عواطف خود می‌یابند. (محمدی‌سیف، و همکاران، ۱۳۹۷) پیامبر ﷺ فرمود: «من کان عنده صبی فلیتصاب له؛ هرکس کودکی نزد اوست باید برایش بچگی کند» (ابن بابویه، ۱۴۰۶ هـ.ق).

۳-۳-۲. روش مبالغه در عفو

این روش بر مبنای جذبه حسن و احسان و ناظر به اصل فضل است. این اصل حاکی از آن است که در رابطه تربیتی باید عدم موازنه را الگو قرار داد. استفاده از این روش برای کودک به دلیل ضعف قوای جسمانی و قوه شناختی اولویت بیشتر دارد. با توجه به محدودیت ظرفیت شناختی و ضعف در قوه حافظه ممکن است دستورات را فراموش کنند و نظم بخشی کمتری در رفتار خود داشته باشند و بیشتر دچار خطا شوند. بنابراین، والدین با توجه به ضعف کودک، عفو بیشتری را باید در نظر بگیرند. خداوند خود در مقام تربیت انسان به وفور با فضل رفتار می کند و فضل و رحمت را بر خود واجب کرده است. خداوند می فرماید: «و ما اصابکم من مصیبه فبما کسبت ایدیکم و یعفوا عن کثیر» (شوری: ۳۱). از رسول خدا ﷺ در تبیین این آیه نقل شده است: «هیچ رگی نمی جهد و پا به سنگی نمی آید و قدمی نمی لغزد و چوبی عضوی را نمی خراشد، مگر آنکه به سبب گناهی است و آنچه خدا عفو می کند، بیشتر است و در قیامت عقابى بر او نیست» (کلینی، ۱۳۷۵).

۳-۳-۳. روش تزیین کلام

این روش بر مبنای جذبه حسن و احسان است. به کارگیری این روش برای مثال در قالب شعر، برای کودک با توجه به نمود بیشتر بعد عاطفی، اولویت و اثرگذاری بیشتری دارد و موجب پذیرش و درونی سازی رفتار خواهد شد و برای کودک جذابیت و اثرگذاری بیشتری خواهد داشت. قرآن، کلام خداست که برای تربیت انسان نازل شده و در آن تعبیرات زیبا به کار رفته است. تکرار آیه «فبای الاء ربکما تکذبان» در سوره الرحمن در مقطع های کوتاه، آهنگ جالب و زیبایی به سوره داده به طوری که با محتوای زیبایش ممزوج شده و جاذبه خیره کننده ای یافته است. بنابراین، جای تعجب ندارد که پیامبر ﷺ در حدیثی فرمود: «لکل شیء عروس و عروس القرآن سوره الرحمن جل ذکره؛ برای هر چیزی عروس است و عروس قرآن، سوره الرحمن است» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳).

۳-۳-۴. راهکارهای مختص به نوجوانی

دوره نوجوانی، یکی از مراحل رشدی است که متعاقب رشد مرحله کودکی به وقوع می‌پیوندد. این رشد از بدو تولد در ابعاد گوناگون جسمی، فیزیولوژیکی، عاطفی، ادراکی و اجتماعی صورت می‌گیرد، ولی این تحولات در دوره نوجوانی، اساسی است و ویژگی خاص خود را دارد. یکی از تحولاتی که در این دوره رخ می‌دهد تغییرات شناختی است که در مسیر تحول نوجوان به تفکر انتزاعی دست پیدا می‌کند. تفکر انتزاعی، عاملی مؤثر و قابل تأمل در شکل‌دهی رفتار است. (خواجه، ۱۳۸۷) با توجه به شکل‌گیری این توانایی در نوجوان که بستر خودمدیریتی را نیز ایجاد می‌کند و از سویی میل به استقلال‌طلبی در نوجوانان، والدین با هدایت نوجوان در مسیر خودمدیریتی با روش‌هایی مانند محاسبه نفس، تقویت ایمان، دعا و ذکر و توبه، نوجوان را در مسیر اصلاح ناسازگاری یاری می‌کنند. در کنار این روش‌ها با ایجاد زمینه عبرت‌آموزی، دعا، موعظه حسنه و... خود والدین نقش بسزایی در اصلاح ناسازگاری ایفا می‌کنند.

۳-۳-۵. اعطای بینش

روش اعطای بینش، یکی از روش‌های مهم مؤثر در اصلاح تربیت است که در کتب اسلامی مورد توجه و تأکید قرار گرفته است. در آموزه‌های دینی به‌ویژه آیات قرآن، زمینه برای تحکیم اعتقادات فراهم شده است؛ یعنی سعی کرده‌اند تا آگاهی‌های گسترده و عمیقی در موضوعات مختلف به انسان داده شود تا با انتخاب و تصمیمی آگاهانه حرکت کند نه با تقلید کورکورانه. این روش بر اصل تحول باطن تکیه دارد. از آنجا که نوع جهان‌بینی انسان در رفتارهای اخلاقی وی بسیار مؤثر است روش اعطای بینش، ضرورت و اهمیت خاصی پیدا می‌کند؛ زیرا گاه فردی به سبب شرایط محیطی و یادگیری اشتباه و تجربیات بد از دیدگاه نادرستی به وقایع پیرامون خود می‌نگرد و عملکرد او نیز اشتباه خواهد بود. از این رو، در بسیاری از مواقع، اعطای بینش و اصلاح نگرش‌ها به‌طور مستقیم به تغییر رفتار و عملکرد فرد خواهد انجامید. (رئیس‌یان، و همکاران، ۱۳۹۷)

یکی از روش‌های تغییر و تصحیح و نگه‌دارنده رفتار، مراقبه و محاسبه اعمال است. محاسبه در لغت به معنی حساب چیزی را نگه داشتن و با کسی حساب کردن، دفترداری و حسابداری است. محاسبه نفس در اصطلاح آن است که به بررسی و حسابرسی عملکرد خود بپردازد که تا چه مقدار به وظایف خود عمل کرده است. (محمدی، ۱۳۹۶) در قرآن و روایات به این روش بسیار تأکید شده است. حضرت علی علیه السلام فرمود: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ سَعِدَ؛ هر کس از نفس خود حسابرسی کرد، سعادت‌مند شد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ه.ق)؛ همچنین فرمود: «ثمره المحاسبه اصلاح؛ نتیجه و ثمره محاسبه، اصلاح نفس از رذایل است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ه.ق، ۱/۶۳۲). مراقبه و محاسبه در تغییر و اصلاح رفتار متریقی نقشی بی‌بدیل و بی‌همتا دارد که موجب استحکام و پایداری متریقی در تصمیمات و اهدافش می‌شود. در این روش، نوجوان نقش اساسی‌تری دارد و والدین با نظارت و راهنمایی خود، او را برای اجرای بهتر یاری می‌کنند.

عبرت، راهی است در تربیت که انسان را به سوی بصیرت رهنمون می‌شود. عبرت از عبور به مفهوم نفوذ کردن و گذشتن از میان چیزی گرفته شده است چنان‌که گویند: «عبر عبور السبیل؛ یعنی از راه، گذر کرد که گویا راه را شکافت و قطع کرد (مهدوی راد، ۱۳۸۵). روش عبرت‌دهی از روش‌های مهم تربیتی قرآن برای ایجاد رفتارهای مطلوب است و در آیات متعدد به طور گسترده استفاده شده و مردم را به پندگیری از حوادث و سرگذشت‌ها دعوت کرده است. در روش عبرت‌دهی، والدین تلاش می‌کنند سرگذشت خوب و بد پیشینیان را با استفاده از ابزار و راه‌های مختلف در اختیار نوجوان قرار دهد تا وی با مشاهده، مقایسه، تفکر و تأمل از آنها پند گرفته و در موقعیت‌ها و مراحل زندگی خود به کارگیرد، یعنی چشمان نوجوان را از ظواهر به ظاهر پوشیده، به کشف حقایق و قواعد کلی می‌رساند تا از فریب و جلوه‌گری‌های سطحی و روبنایی محفوظ باشد و از غفلت‌ها گذر کرده و به بینش و بصیرت راه یابد.

۳-۳-۸. ایمان درمانی

دین اسلام با تزریق برخی باورها و اعتقادات به اصلاح رفتار افراد پرداخت. تاریخ هم نشان می‌دهد که این باورها و اعتقادات در تغییر رفتار افراد جامعه مؤثر بوده است. (بنام، ۱۳۹۴) ایمان به خدا در درمان بیماری‌های روانی افراد مؤثر بود و به ایجاد آرامش روانی کمک می‌کرد. آیه ۹۲ سوره انعام می‌فرماید: «کسانی که ایمان آورده‌اند و ایمان خود را به شرك نیامیختند امنیت و آرامش مال آنهاست». اعتقادهای شناختی افراد متدین به آنها در مقابله با فشار روانی کمک می‌کند. اعتقادهایی مانند اینکه خداوند برحق است، خداوند مهربان است، خداوند انسان را از بدختی نجات می‌دهد. افزون بر این، افراد متدین با نیایش می‌توانند تجدید قوای روان شناختی کنند. راز و نیاز حقیقی باعث ایجاد اطمینان و آرامش در فرد می‌شود. طبیعی است که پس از انجام چنین مناسکی، افراد می‌توانند بهتر بیندیشند، راه‌حل‌های بهتر جایگزین پیدا کنند و نیز با گریستن، بخش زیادی از فشار روانی خود را تخلیه کنند (دادفر، ۱۳۸۴). بنابراین، والدین با ایجاد بستر ایمان که عامل بازدارنده قوی از گناه است و با پرورش فرزند با ایمان، زمینه‌های ناسازگاری را در او کاهش می‌دهند.

۳-۳-۹. دعا درمانی

دعا در لغت به معنای خواندن است؛ چه این خواندن همراه با خواستن باشد چه به صورت نیایش و ستایش. در قرآن هر جا لفظ دعا با مشتقاتش استعمال شده است به همین معناست. والدین با آشنا کردن و مانوس شدن نوجوان با دعا او برای رسیدن به هدف یاری می‌کنند. از سویی، دعای والدین برای فرزند اثرات معنوی دارد و موجب می‌شود فرزندان از بلایا محفوظ شوند: «ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ؛ پروردگار خود را به زاری و نهانی بخوانید که او از حد گذرندگان را دوست نمی‌دارد» (اعراف: ۵۵). با دقت در روایات معلوم می‌شود که دعا اثر عالی روانی دارد چه آنکه در دعا چیزی از خدا خواسته شود چه نشود. دانشمندان روان‌شناس امروز نیز به این نتیجه رسیده‌اند که توجه به خدا و اصل نیایش و دعا موجب رفع

بسیاری از گرفتاری و حتی امراض می‌شود. به‌طور اساسی، بسیاری از امراض در محیط‌هایی که دعا و نیایش وجود دارد، رخنه نمی‌کند (محمدی، ۱۳۹۶).

۴. نتیجه‌گیری

والدین نقش اساسی در تربیت فرزند دارند و اولین مربیان کودک هستند. آنها به مهر الهی که در دل دارند دلسوزترین افراد نسبت به فرزند هستند و نقش مهم در تربیت کودک دارند. در واقع رب واقعی خداست و رب اعتباری، کودکان والدین هستند. در این راستا والدین می‌توانند به‌صورت مستقیم به تربیت فرزند بپردازند یا با بسترسازی و استفاده از روش‌های غیرمستقیم و محیطی در تربیت کودک نقش داشته باشند.

پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی مواجه است از جمله اینکه در پژوهش حاضر، روش‌های اصلاح ناسازگاری به‌صورت نظری در متون دینی بررسی شده است. روش‌ها به‌طور عملی و میدانی بررسی و تبیین نشد. همچنین در حوزه تخصصی اصلاح رفتار کودک و نوجوان، منابع محدود بود. بنابراین، با تکمیل پژوهش‌ها در حوزه تخصصی کودک و نوجوان می‌توان به غنای آن افزود.

با هدف یاری‌رسانی به برنامه‌ریزی پژوهش‌های آتی و غنابخشی به این حوزه پژوهشی پیشنهاداتی ارائه می‌شود که عبارتند از:

- در پژوهش‌های میدانی به ارائه بسته آموزشی پرداخته و کارایی و اثربخشی روش‌ها را به‌طور میدانی بررسی کنند.

- در پژوهش حاضر به تفکیک تفاوت‌های جنسیتی پرداخته نشد. بنابراین، در پژوهش‌های تکمیلی می‌توان به تفکیک تفاوت‌های جنسیتی دختر و پسر به‌طور دقیق پرداخت.

- نقش والدین به تفکیک روش‌های اختصاصی ایشان به‌طور جدا بررسی شود.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۷). مترجم: انصاریان، حسین. قم: انتشارات دانش.
۱. ابن بابویه (۱۴۰۴). من لایحضر الفقیه. بیروت: انتشارات الاعلمی.
۲. امیری، دادمحمد (۱۳۹۲). نقش محیط در تربیت از منظر قرآن کریم. نشریه سفیر نور، ۲۶(۱)، ۱۲۹-۱۵۹.
۳. آبستر، عزیزه (۱۳۹۱). اختلالات روانی نوجوانان و ویژگی‌های شخصیتی ناپه‌نچار والدین. نشریه پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، ۲۷(۱)، ۱-۲۲.
۴. بناری، علی‌همت (۱۳۹۸). الگوی تربیت فرزند بر مبنای تحلیل و تفسیر سوره لقمان. نشریه علمی-پژوهشی آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۲(۴)، ۴۱-۶۰.
۵. بنام، خدیجه (بی‌تا). راهکارهای درمان اضطراب با تکیه بر قرآن. نشریه احسن الحدیث، ۱۱(۱)، ۶۲-۸۰.
۶. پراز، محمدرضا، جوهری، امیرمحمد، و رضایی، مسعود (۱۳۹۹). تربیت کودک از دیدگاه اسلام. نشریه پژوهش و مطالعات اسلامی، ۲(۱)، ۵۹-۶۹.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ ه.ق). غررالحکم و دررالکلم. مصحح: رجایی، سید مهدی. تهران: دارالکتب الاسلامی.
۸. دادفر، محبوبه (۱۳۸۴). بررسی نقش دین در بهداشت روانی و فرآیندهای روان‌درمانی. نشریه نقد و نظر، ۹(۱)، ۸۴-۱۲۱.
۹. راهرو خواجه، احمد (۱۳۸۷). تفکر انتزاعی و ارتباط آن با تغییر رفتار. نشریه اصلاح و تربیت، ۳(۷۹)، ۳-۳.
۱۰. رئیس‌یان، غلام‌رضا، و حکم‌آبادی، حجت‌الله (۱۳۹۷). بررسی آثار تربیتی روش اعطای بینش در قرآن. نشریه علمی-پژوهشی آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۲(۳)، ۶۲-۸۳.
۱۱. زرب، ژانت (۱۳۸۱). روش‌های ارزیابی و درمان‌شناختی-رفتاری نوجوان. مترجم: افروز، غلامعلی، و علوی، سید کامران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۲. شکوهی یکتا، محسن، پرند، اکرم، و نقی فقیهی، علی (بی‌تا). مطالعه تطبیقی سبک‌های فرزندپروری. نشریه تربیت اسلامی، ۳(۱)، ۱۱۵-۱۴۰.
۱۳. عجمی، هادی، داودی، محمد، و وجدانی، فاطمه (۱۳۹۶). روش‌های زمینه‌ساز تربیت اخلاقی جوانان در نهج‌البلاغه. نشریه حدیث حوزه، ۱۱(۱)، ۱۰۹-۱۳۰.
۱۴. قیصری‌گودرزی، کیومرث، و سلحشوری، احمد (۱۳۹۶). اصول تربیت توحیدی در دوره کودکی. نشریه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۴۰(۱)، ۵-۳۷.
۱۵. کاکیا، لیدا (۱۳۸۷). بررسی نقش آموزش خانواده در ایجاد سازگاری نوجوانان ناسازگار مقطع راهنمایی دخترانه شهرستان‌های استان تهران ۸۵-۸۴. نشریه خانواده و پژوهش، ۳(۱)، ۵-۳۰.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵). اصول کافی. قم: انتشارات اسوه.
۱۷. کميجانی، داوود، و فریادرس، زینب (۱۳۹۴). آشنایی با ساختار تربیت دینی و راهکارهایی برای پذیرش آن در سنین کودکی. نشریه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۲(۱)، ۱-۱۸.
۱۸. گیتونی، منصف (۱۳۸۴). ناسازگاری کودک و نوجوان. مترجم: بازرگان، زهرا. تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
۱۹. مجلسی، محمدباقر (بی‌تا). بحارالانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۲۰. محمدی سیف، معصومه، و عارف، محمد (۱۳۹۷). لزوم تربیت دینی کودک و ارائه راهکارهای عملی برای خانواده. نشریه علمی-تخصصی مطالعات تربیتی و اجتماعی قرآن و عترت، ۱(۱)، ۶۷-۱۰۲.
۲۱. محمدی، قاسم (۱۳۹۶). روش‌های شناختی تغییر و اصلاح رفتار با تأکید بر منابع اسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی پرورشی. قم: جامعه المصطفی العالمیه.
۲۲. مرتضوی، سید ابراهیم،، انصاری مقدم، مجتبی، و پوراصغری، معصومه (۱۳۹۹). بررسی ابعاد تربیت نرم در آموزه‌های اسلامی. نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۴۷(۴)، ۱۸۳-۲۰۲.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۵۳). تفسیر نمونه. طهران: دارالکتب الاسلامی.
۲۴. موگهی، عبدالرحیم (۱۳۸۰). روش‌های تربیت دینی. نشریه مبلغان، ۱۸(۱)، ۴۳-۴۹.
۲۵. مهدوی راد، محمدعلی، و زرسازان، عاطفه (۱۳۸۵). روش تربیت انسان در سیره انبیا از نگاه قرآن کریم. نشریه پژوهش دینی، ۱۴(۱۸)، ۱۴۳-۱۶۴.
۲۶. میلانی فر، بهروز (۱۳۹۹). روان‌شناسی کودکان استثنایی. تهران: انتشارات قومس.